

PRIKAZ KNJIGE

Memorija i manipulacija – Spomenička politika u Srbiji 1981 — 2021.

NENAD MAKULJEVIĆ

Beograd: Biblioteka xx vek, 2022., 257 str.

Svaki režim želi se okameniti (ili pobrončati) i spomenicima koje podiže izreći ne samo što misli o prošlosti nego i kako vidi sadašnjost i kakvu gradi budućnost. Spomenici i uopće memorijalizacija zapravo su prvorazredno polje političkog djelovanja na kojem, zbog logike financiranja i upravljanja javnim novcem, vlast ima gotovo pa monopol (ne baš česte iznimke su spomenici koji se podižu privatnom inicijativom).

Knjigu posvećenu toj temi i stanju u Srbiji u posljednjih tridesetak godina objavio je Nenad Makuljević, profesor povijesti umjetnosti na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Odnos politike prema spomenicima (kako zatečenim, tako i onima koji su stvarani) Makuljević je podijelio u tri razdoblja koja odgovaraju različitim razdobljima suvremene političke povijesti Srbije. Dominantan je zaključak da se kroz odnos prema spomenicima i memorijalizaciji itekako može iščitati smjer politike koja je vođena u pojedinoj fazi. Svaka se faza memorijalizacije može skoro pa utjeloviti u vodećem političaru razdoblja. U prvoj fazi, od 1989. do 2000., posvećenoj transformaciji javnog sjećanja i nacionalizaciji Srbije, dominirao je Slobodan Milošević. Drugom fazom, koja je uslijedila nakon pada Miloševića, od 2000. do 2012., dominirao je isprva Zoran Đinđić, ali to je ujedno i faza koja je imala barem još jednog relevantnog političara, Vojislava Koštunicu, a koji nije bio na liniji dominantnog političara. Treću fazu, od 2012. do 2021. (kada Makuljević završava knjigu), obilježio je Aleksandar Vučić.

Velika produkcija javnih spomenika fenomen je političkog i društvenog života suvremene Srbije, a ubrzani ritam toga u posljednja tri desetljeća doveo je do nečega što autor naziva monumentomanijom koja dominira osmišljavanjem javnog prostora. Monumentomaniju definira kao sredstvo manipulacije i izraz političkih ambicija, a ne samo potrebom za trajnom i materijalnom me-

memorijalizacijom ljudi i događaja. Sama činjenica da se podiže velik broj spomenika za Makuljevića je jasan simptom zloupotrebe memorije, a političke krize kroz koje Srbija prolazi od kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća plodno su tlo za spomeničke inicijative. Nakon čitanja knjige može se zaključiti da su različite političke faze Srbije, njihova dinamičnost i turbulentnost, promjene režima i traženje izvanizborne legitimacije režima bili veoma važni za silnu dinamiku spomeničke memorijalizacije u Srbiji. Posljednja tri desetljeća, bez obzira o kojem razdoblju od tri navedena je riječ, period je diskontinuiteta u odnosu na socijalističko razdoblje u kojem su postojale jasne procedure u kojima su stručne komisije imale važno mjesto, dok je nakon toga sistem kojim dominiraju nestručna mišljenja proizveo dominaciju “anahronih, neukih i kičastih rešenja”. Cilj knjige je, kako navodi autor, identifikacija i tumačenje glavnih prepoznatih tokova i dominantnih diskursa u spomeničkoj manipulaciji na prostoru Srbije od 1989. do 2021.

Prvo poglavlje “Spomenička politika, transformacija javnog sećanja i nacionalizacija Srbije 1989 — 2000.” posvećeno je tranziciji od socijalizma ka nacionalizmu. Uspon nacionalizma u Srbiji rezultirao je promjenom odnosa prema prošlosti i socijalističkim spomenicima. Ne treba zaboraviti da je taj uspon nacionalizma vodio Savez komunista Srbije i njegov predsjednik Slobodan Milošević. U Srbiji (za razliku od Hrvatske) nije bilo masovnog rušenja socijalističkih spomenika, ali oni gube na važnosti, bivaju zapostavljeni i propadaju. Rijetki su spomenici izmješteni, primjerice spomenik poratnom ministru industrije Borisu Kidriču. Taj je spomenik kao rad odličan, navodi autor, ali Kidrič kojega se poodavno sumnjičilo da je u industrijalizaciji protežirao Sloveniju, zamjerio se Srbiji i Srbima pa je premješten. Premješten je i spomenik predsjedniku i maršalu Jugoslavije Josipu Brozu Titu i to iz Užica, grada koji se početkom razdoblja koje Makuljević obrađuje još zvao Titovo Užice. Najznakovitija promjena diskursa – od socijalističkog prema nacionalističkom – vidjela se u Beogradu, ali na promjeni naziva ulica. Tamošnja je Ulica maršala Tita preimenovana u Ulicu srpskih vladara čime je jasno naznačeno da traje srbizacija i nacionalizacija budućnosti kroz odnos prema prošlosti i povijesti. U procesu nacionalizacije i srbizacije spomeničke memorijalizacije važnost raste Prvom svjetskom ratu. On spomenički u Srbiji nikada nije bio negiran, ali nakon što je u vrijeme socijalizma bila odavana počast primarno kolektivno, on se pred kraj tog razdoblja ponovno individualizira u likovima četvorice junaka, srpskih vojvoda (Putnik, Mišić, Stepanović, Bojović).

Ključna manifestacija politike prema memorijalizaciji dogodila se povratkom u srednji vijek, a povod za to je bila 600-godišnjica boja na Kosovu. Ne gradi se novi spomenik knezu Lazaru, ali zbiva se (ne samo na centralnoj proslavi godišnjice bitke) snažan afinitet prema nacionalnom i nacionalističkom. Kult srednjeg vijeka primjetan je u spomeničkoj politici u vrijeme Miloševićeve vlasti. Taj se povratak, doduše na razini jezika i izvan službenih političkih krugova, počeo događati i prije dolaska Miloševića na vlast. Godine 1984. nastavljena je izgradnja hrama Svetog Save na Vračaru u Beogradu. Glavni arhitekt bio je Branko Pešić kojem je, po uzoru na srednji vijek, dodijeljena titula protomajstora.

No, devedesetih se godina događa proširivanje nacionalnog panteona i podižu se spomenici znamenitim osobama novije srpske povijesti koje se ne prikazuje samo kao uspješne u svojim profesijama već kao nacionalne heroje. Među njih valja ubrojiti i dvojicu koji su imali itekakve političke uloge u svoje vrijeme a to su Jovan Cvijić i Nikola Pašić po kojem je nazvan jedan od središnjih beogradskih trgova, do tada Trg Marxa i Engelsa.

U tom se razdoblju bilježi i revitalizacija (još ne potpuna rehabilitacija) četničkog pokreta Draže Mihailovića, a ta se revitalizacija prelila i na spomeničku memorijalizaciju. Podizanje spomenika Mihailoviću u mjestu pored Višegrada gdje je uhapšen, jedan je od najvažnijih i najsnažnijih znakova redefiniranja povijesnog sjećanja u Srbiji za vrijeme Miloševića. Na samom kraju tog razdoblja, poslije NATO bombardiranja Srbije 1999., podižu se spomenici žrtvama tog bombardiranja. Glavna teza koja se provlači uz te spomenike je politička i u funkciji je vlasti Miloševića: Srbija se obranila od NATO-a. Podizani su i spomenici privatnom inicijativom i to oni koje vlast nikako nije htjela podizati. Takvom inicijativom podignut je spomenik radnicima Radiotelevizije Srbije poginulima u bombardiranju NATO-a, a za čiju je smrt suodgovorna vlast, odnosno uprava RTS-a. U tom razdoblju ne podižu se spomenici žrtvama ratova između 1991. i 1995. i to zbog uloge Srbije u tim ratovima, odnosno razlike u interpretaciji uloge Srbije u njima između službene srpske politike i međunarodne zajednice. Iznimka je spomenik u Subotici podignut poginulim stanovnicima tog grada.

Sljedeće poglavlje, “Od nacionalizma do eskapizma: fragmentacija političke prakse 2000 — 2012.”, posvećeno je razdoblju vladavine DOS-a, a obilježeno je nepostojanjem jedinstvene politike u oblikovanju javnog prostora. To je nepostojanje jedinstvene politike posredna posljedica demokratizacije jer

“javne spomeničke politike u višepartijskim sistema u velikoj meri ovise od trenutnih odnosa i snage političkih subjekata”, a na različitim razinama vlasti na vlasti su različite opcije. Pri tome valja imati na umu da ni sama vlast DOS-a u mnogim pitanjima nije bila jedinstvena, već je DOS bio koalicija ideološki vrlo raznorodnih stranaka, pa je i kultura sjećanja odražavala i “stanje srpskog društva između nacionalizma i svojevrsne kulturne dezorijentacije”.

To je razdoblje obilježeno otklonom od komunističke prošlosti Srbije što se ponajviše manifestiralo u prijenosu posmrtnih ostataka Jovana Dučića iz Chicaga u Trebinje i dopuštenju povratka Aleksandru Karađorđeviću u Srbiju. Centralna i dugoročno najvažnija točka toga jest izjednačavanje zakonskih prava partizana i četnika. Snaži nacionalni i nacionalistički repertoar. Tako je podignut spomenik Nikolaju Velimiroviću, puno pravo javnosti opet stječe Aleksandar Karađorđević, a veoma je važna 200-godišnjica Prvog srpskog ustanka. Tim povodom podignut je spomenik Sječa knezova u Valjevu, dižu se spomenici Karađorđu kojega se predstavlja kao “reprezentativnog Šumadinca”, iako on to ni fizički doista nije bio. U tim spomenicima naglašeni su heroizam i epska konstrukcija, iznimka je spomenuti spomenik u Valjevu.

Pravosudni sustav također se povijesno personalizira i to kroz spomenike caru Dušanu uz pravosudne institucije. Spomenici caru podižu se zbog njegovog zakonika iz sredine 14. stoljeće, a uz pravosudne institucije ne podižu se spomenici koji bi bili alegorije pravde. Takvom spomeničkom praksom naglašavaju se nacionalni identitet i tradicija, a izbjegava se opća vrijednost prava i pravde. To je i period potpune javne rehabilitacije Draže Mihailovića i četničkog pokreta. Spomenik iz Ivanjice podignut 2003. bitno je različit od spomenika s Ravne gore 1992., i pokazuje promjenu državnog stava. Spomenik iz Ivanjice je u gradu, ne izvan njega, uz njega je i Čičin dom. Osim toga podižu se spomenici i drugim četničkim vođama, a podizanje spomenika četnicima i Mihailoviću je najснаžniji revizionistički čin u postmiloševićevskoj Srbiji.

Podižu se i spomenici žrtvama ratova 1991. — 2000., ne samo žrtvama bombardiranja NATO-a. U Kraljevu je podignut spomenik za 86 poginulih Kraljevcana. Nije malo za zemlju čiji političari su tvrdili da u ratovima 1991. — 1995., kako je tvrdila, nije sudjelovala.

Golemi problem tog razdoblja je i memorijalizacija Zorana Đinđića, vodećeg političara DOS-a, premijera Srbije ubijenog u atentatu 2003. Makuljević opisuje slučaj memorijalizacije Đinđića kao krizu i krah državne kulture sjećanja, nesposobnost i dezorijentiranost vlasti da osmisli demokratsku kulturu

sjećanja. Spomenik Đinđiću u to doba podignut je javno-privatnom inicijativom u kojoj je glavnu ulogu imala premijerova majka Mila, a država mu tada nije uspjela podići spomenik. Đinđiću je podignuta spomen-ploča ispred vlade, na mjestu atentata, o prvoj godišnjici ubojstva. Preimenovan je i Bulevar AVNOJ-a u Bulevar Zorana Đinđića, a tome se protivila tadašnja Srpska radikalna stranka; budući predsjednici Srbije Tomislav Nikolić i Aleksandar Vučić lijepili su plakate na kojima je pisalo “Bulevar Ratka Mladića”.

Treće razdoblje obrađeno je u poglavlju “Pod senkom autokratije: Monumentomanija 2012 — 2021.”. Za razliku od demokratskog režima, u autokratskim i pseudodemokratskim sve je u rukama vladara pa tako i odlučivanje o javnom prostoru i spomenicima, a “svojevrsan vid (pseudo)autokratske manipulacije javnim spomenicima razvio se i u Srbiji od 2012.”. Za vladajući SNS je podizanje spomenika važna i moćna politička aktivnost. Državna kontrola nad spomenicima jača, a ratovi 1991. — 1999. bivaju drugačije interpretirani. Ti su ratovi izjednačeni sa srpskim ustancima iz 19. stoljeća, dva svjetska rata, proglašeni su oslobodilačkim i otadžbinskim. Uočljiva je i inicijativnost Aleksandra Vučića, daleko najmoćnijeg političara razdoblja. On je, kao građanin (i uvijek istovremeno najmoćniji političar), predložio podizanje spomenika Đinđiću, kralju Aleksandru, Gavrilu Principu i Stefanu Nemanji.

Makuljević navodi da je kič ustanovljen kao vrhunski ukus vlasti. No, vlast se za takvu estetiku, spoj kiča i populizma, nije odlučila bez razloga: ta su rješenja jednostavna i razumljiva. Primjer za takvu politiku je promjena Trga Slavija/Trga Dimitrija Tucovića, osnivača Srpske socijaldemokratske partije u 19. stoljeću. Spomenik Tucoviću pomaknut je na obod trga, njegovi posmrtni ostatci premješteni su s Trga na Novo groblje, a Trgom danas dominira kičasta muzička fontana. SNS se osim kičastim rješenjima nastoji etablirati i legitimirati kao kulturna i prosvijećena vlast što, ima li se na umu šovinistički historijat stranke, nije jednostavan pokušaj. U tom kontekstu najvažniji je nerealizirani spomenik Đinđiću u Beogradu. Spomenik je vizualno modernistički, ne radi se o široko rasprostranjenoj klasičnoj figuraciji. Spomenik svojim izgledom utjelovljuje modernizacijska stremljenja Đinđića, ali potpuno zaobilazi atentat na njega, a atentat je traumatična i prijelomna točka današnje Srbije, posebno za zagovornike modernizacije. Vučić je otkrio i spomenik glasovitom književniku i jednom od osnivača Demokratske stranke Borislavu Pekiću. U slučaju znanstvenika Milutina Milankovića na natječaju je pobijedio moderan rad, ali nije izveden on nego odlukom politike konzervativna figuracija. Podi-

zanje ta tri spomenika (Đinđić, Pekić, Milanković) autor tumači kao pokušaj vlasti da se predstavi kao prosvijećena, ali i odgovorna prema važnim osobama srpske povijesti, ujedno i njihovim (u slučaju Đinđića i Pekića) političkim suparnicima, a riječ je, zapravo, o populističkoj simulaciji kulturnih aktivnosti.

Povratak u srednji vijek važan je dio spomeničke politike SNS-a koji se postavlja kao nositelj političke obnove. Podiže se spomenik Milošu Obiliću, više spomenika knezu Lazaru i Stefanu Lazareviću, spomenik kneginji Milici. Podizanje spomenika važnim osobama iz srednjeg vijeka nema veze s historiografijom, pa ni crkvenom kulturom sjećanja, već je cilj toga manipuliranje kulturom sjećanja i podsticanja nacionalnih emocija.

Bez obzira na lakirovku, za Makuljevića SNS ostaje nacionalistička stranka i to se vidi iz odnosa prema spomeniku. U tome je važna spomen-ploča zapovjedniku Novosadskog korpusa, general-majoru Mladenu Bratiću, koji je 1991. napadao Vukovar, a poginuo je za vrijeme bitke. Spomen-ploča je podignuta u vojnom kompleksu u Novom Sadu. Kroz spomenike za ratove 1991. — 1999. kreira se narativ pravednosti, historijske žrtve i obrane.

Najvažniji spomenik je podignut Stefanu Nemanji u Beogradu. Radi se o gigantskom spomeniku kroz koji se, navodi autor, ogledaju ideologija vlasti, odnos prema urbanom nasljeđu, rusofilija i finansijska netransparentnost. Nemanjom se manipulira od kraja 20. stoljeća i pokušava se promijeniti njegova tradicionalna uloga u povijesti Srbije. Njega se tradicionalno memorijaliziralo kao svetitelja (Sveti Simeon mirotočivi) i kao osnivača dinastije Nemanjića. Međutim, od kraja prošlog stoljeća uz njega se vezuje teorija krvi i tla kao ključan dio Nemanjinog zavještanja, a novi kult Nemanje, kao osnivača srpske državnosti, je u korijenu beogradskog spomenika. Nemanja je logičan izbor za ulogu osnivača srpske državnosti, bez obzira na povijesnu netočnost takvog pristupa. Car Dušan je neprikladan za to jer stvaranjem prostranog carstva u 14. stoljeću danas asocira na veliku Srbiju. Knez Lazar je također neprikladan za to, ne samo zato što se radi o samom kraju srednjovjekovne samostalne srpske države nego i zato što je on simbolički snažno vezan uz Kosovo.

I slučaj spomenika Stefana Nemanje pokazao je da je politika jača od struke. Kod odabira rješenja ruskog kipara Rukavišnjikova politika je nadjačala struku 5:4, a odabir autora manifestira snažan utjecaj Rusije na Srbiju i u kulturnim pitanjima i temama. “Vajarsko rešenje spomenika Stefanu Nemanji predstavlja i najviši nivo kiča u javnom prostoru Srbije”, piše Makuljević, a ta najviša razina nije postignuta zbog visine spomenika od 23,5 metara pri čemu

“megalomanske dimenzije spomenika odgovaraju megalomanskim nastupima Vučića”. Spomenik Stefanu Nemanji predstavljen je kao obnova nacionalnog identiteta, nova nacionalna zrelost.

U razdoblju vladavine SNS-a postoji jedan primjer otklona od vladajuće prakse, a to je spomenik žrtvama Drugog svjetskog rata u Šapcu, podignut u vrijeme kada u tom gradu SNS nije bio na vlasti. Jedan je to od rijetkih spomenika podignutih poslije 1990. koji je posvećen žrtvama Drugog svjetskog rata i koji je suvremen.

Tihomir Ponoš